

Földváry Miklós István

Szent nyelv vagy szent nyelvek?

A római rítus szövegi összetételéről*

Aki a latin liturgia szövegeit valamely népnyelvű fordításból ismeri, rendszerint olyan könyvekkel találkozik, amelyeket egy jól körülírható csoport többé-kevésbé egységes elvek vagy érzék alapján, viszonylag szűk időhatárok között ültetett át az adott nyelvre. A fordítások időhöz és helyhez kötött születési körülményeinek hatását az is megerősíti, hogy a mai fordítók vagy saját koruk „természetesnek” fölfogott nyelvállapotát használják, vagy valamely időtlen szakrális stílus kialakítását tekintik céljuknak. Így álláspontjuk különbözősége ellenére meg-egyeznek abban, hogy a kultikus nyelvhasználat történetében nem előzmények nélkül, de egynemű anyagként kezelik, és így is közvetítik forrásaikat.

Földváry Miklós István klasszikus és középkor latin filológus, liturgiakutató, az ELTE-BTK Latin Nyelvi és Irodalmi Tanszékének, illetve a LFZE Egyházzene Tanszékének tanársegédje.

Sokszor a klasszikusan iskolázott, a liturgikus szövegeket viszonylagos eredetijükben ismerő olvasó előtt is elfedi a korpusz tagoltságát a latin nyelv szóalakjainak és legalapvetőbb szerkezeti elemeinek tartóssága. Az egységes felület mögött csak az képes fölfedezni a jelentésben gazdag árnyalatokat, aki a mintegy kétezer-háromszáz éves írott latinság nyelvhasználati szintjeinek távlatából, mégis bensőségesen ismeri ezt az anyagot, vagy éppen az, aki az ókori szerzőkből merített előzetes tudás nélkül, először e szövegek révén igyekszik elsajátítani a latin nyelvet. A tanulmányai során elért eredmények és a még előtte álló akadályok, az ismerős és ismeretlen, olykor a módosult értelmű szavak, az addig szokatlan vagy megváltozott jelentésű szerkezetek világosan kijelölik előtte azokat a rétegeket, amelyek hagyományos műfaji helyzetük, sémi, görög vagy ténylegesen latin eredetjük és keletkezési idejük alapján történetileg és nyelvileg valóban elválnak egymástól.

Ennek ellenére már maga a „liturgikus latin” kifejezés is azt a benyomást kelti, hogy egy jóval nagyobb halmaz kisebb, de önmagában zárt részhalmozáról, tehát szak- vagy rétegnyelvről van szó. Márpedig ha mindazokat a szövegtípusokat és műfajokat ide soroljuk, amelyek a kikristályosodott római rítusban állandó helyet kaptak, akkor e szak- vagy rétegnyelv termőterülete legalább potenciálisan a Közel-Kelettől Izlandig terjed, alkotó korszaka pedig a legkorábbi bibliai könyvek idejétől a középkor végéig, sőt, ha minden elfogultságomat félreteszem, mostanáig tart. Ehhez képest az anyanyelvi beszélők által meghatározott latinság egykori térbeli és időhatárai jóval szűkösebbek, klasszikusnak mondott állapota pedig egyetlen század és egyetlen város iro-

* Elhangzott a VII. Egyházzenei Kongresszuson, Budapesten, 2005. március. 14-én; készült az OTKA T 047163 programjának támogatásával.

dalmi elitjére jellemző. A „liturgikus latin”-hoz tartozó szövegek köre tehát sokkal tágabb annál, hogy az nyelvi kategóriaként legyen leírható. A római rítus szöveganyagáról egyetlen olyan tárgyilagos megállapítást sem lehet tenni, amely alkalmas lenne arra, hogy nyelvi értelemben annak egészét lefedje, és egyúttal el is különítse a nem-liturgikus latinság egészétől. A szent nyelv ezért latin vonatkozásban gyakorlati és hermeneutikai kategória: az egyes szövegeket nem tulajdonságaik teszik szentté, hanem éppen liturgikus használatuk adja szentségüket, és legfőljebb a kultikus élethelyzetben átértelmeződő nyelvi jegyeik válnak képessé arra, hogy az őket azonos élethelyzetekhez társító közeg tudatában egy szent nyelv jelölőivé váljanak.

Egy szent nyelv születése: a bibliafordítások

A római rítus szövegi összetevői közül nemcsak a hozzá való sajátos viszony emeli ki a Bibliát, hanem az is, hogy benne összegződik e szöveganyag „liturgia előtti” rétege. A bibliai könyvek leírói még nem lehettek tekintettel szövegeik későbbi liturgikus használatára, legalábbis nem a latin liturgia körülményei között. A Biblia emellett egy ókori kultúra szinte teljes fönmaradt irodalmi hagyományát tartalmazza, vagyis ugyanaz állapítható meg róla, ami az egységes korpuszként közvetített latin liturgikus nyelvről: saját közegében nem egységes, számos műfajt és stílust foglal magába, keletkezési helye és ideje sokféle, és még csak nem is egyazon nyelven íródott.

Az Ószövetség első fordításai

Leginkább a közvetítő, egészen pontosan a fordító az, aki a Bibliához mint egészhez viszonyul. A kinyilatkoztatás szövegével szemben tanúsított sajátos magatartás először a korai fordítások szövegkezelésében nyilvánul meg, amelyek hasonlítanak egymásra abban, hogy eltérő következetességgel ugyan, de a mai gyakorlathoz képest szóról-szóra fordítanak. Ennek következtében az általuk használt eredetinek nemcsak stilisztikai, hanem tisztán nyelvi jellemzőit is átörökítik a fordításba. Így a görög, majd minden későbbi biblikus nyelvben egyaránt jelen lesz például a valóban versszervező jelentőséggel bíró parallelizmus és a sémi birtokos szuffixumok névmási megfelelője, holott ez utóbbi a forrásnyelvben nemhogy a biblikus stílushoz, de még az irodalmisághoz sem kötődik. A nyelvi és a stilisztikai vonások ráadásul egyáltalán nem választhatók el élesen: az egyes irodalmak nyelvi lehetőségei meghatározzák a bennük használt stíluselemeket és alakzatokat, és a termékenynek bizonyuló stílári megoldások is létrehozhatnak olyan nyelvi lehetőséget, amely korábban nem volt adott. Így például a mellérendelő szerkezetű mondat- és szövegalakítás egyszerre nyelvi és stilisztikai tulajdonsága a bibliai szövegek többségének.

Az ószövetségi Bibliára mint egészre ugyanakkor éppen az jellemző, hogy sémi nyelveken fogalmazódott meg. Mindaddig, amíg megmarad a kezdetek földrajzi és nyelvi környezetében, ez a jellegzetessége következmények nélkül van, hiszen nem különíti el a bibliai szövegeket a nem bibliaiaktól; amikor viszont görög összefüggésbe kerül, ez az irodalmi értelemben mindaddig közömbös tulajdonsága egy az egész bibliai korpuszra jellemző stílus hordozójává válik. E jegyek révén és ezért éppen közvetítettségében változik a „biblikusság” hermeneutikai kategóriából nyelvi kategóriává, és ezek által válik nyelvi eszközökkel földidézhetővé az addigra lezárult kánonon kívüli, eleve görög nyelvű szövegekben.

Hogy az utókor folyamán elterjedő, egészséges mértékig szöveghű fordítások valóban jelölőnek tekintik ezeket a hebraizmusokat, az kiderül következtetéseikből. A „színe előtt” típusú helyhatározók például korántsem ismétlődnek annyiszor, ahányszor azt az eredeti megkívánná: a görög fordító pontosan tudni látszik, hogy a jóval kevesebb előljárószót használó sémi nyelvek körülírásainak mi a legkézenfekvőbb, „görögös” megfelelője, de a hebraizmus rendszertelen alkalmazásával időről-időre elidegeníti, tehát jelöltté teszi szövegét. A stilizálásnak ez a módja csak a fordításban képzelhető el, és egyszersmind tudatosnak is mutatja a szent nyelv kialakításának folyamatát.

Az Újszövetség nyelvi helyzete

A görög változatok nem elsősorban a Biblia kulturálisan idegen, tehát balkáni vagy kis-ázsiai közegbe való közvetítését szolgálták: a ma ismert korai fordítások mindegyike a hellenizált Észak-Afrikában vagy Közel-Keleten született, és nem elsősorban görögök, hanem zsidók számára kívánta hozzáférhetővé tenni az ekkor már holt nyelvű, héber írásokat. A hellenisztikus Keleten pedig ekkoriban legalább olyan elterjedt volt a görög, mint az arameus; használatával a vallási életben is számolni kell, hiszen a szétszórátás utáni zsidóság nyelvi konzervativizmusa nem vetíthető vissza a szétszórátás előtti korszak minden irányzatára.

Ha tehát föltételezzük, hogy az első zsidóból lett keresztényeknek legalább egy része görög változatban is olvasta és ismerte a Bibliát, akkor tarthatatlan az a vélemény, amelyik az újszövetségi iratokat a koiné köznyelvhez köti. Az evangéliumok nyelvi egyszerűségéről és közvetlenségéről szóló elterjedt álláspont leginkább annak köszönhető, hogy azokat görög eredetiben főleg klasszikusan képzett filológusok olvassák, akik Platón vagy Thukydides nyelvénél valóban könnyebben érthetőnek találják az evangelisták nyelvét. Maguk az evangelisták azonban valószínűleg nem a görög klasszikusok adta stílusmintákhoz képest határozták meg saját irányukat, hanem ahhoz a görög-zsidó szakrális nyelvhez képest, amelyet az általuk ismert fordítások alakítottak ki. Az evangéliumok és a Jelenések sémi szerkezetű görögje tehát nem elveszett arameus eredetiekre megy vissza, és még kevésbé köszönhető a leírók anyanyelvi hátterének: a páli és a közönséges levelek föltűnően különböző sajátos-

ságaival egybevetve ez a szerkesztés arra enged következtetni, hogy a szerzők, miközben ismerték a közvetítő nyelv más regisztereit is, szándékosan alkalmaztak egy addigra már megszilárdult, éppen sémi eredete révén jelöltté vált stílust.

A régi latin fordítások

Hasonló folyamatok eredményeképpen válhatott azután a görögnél is jelöltebbé a latin biblikus stílus, amely a hebraizmusok mellett a görög közvetítő nyelv idegen vonásait is főntartotta. A régi latin fordítások ezen kívül olyan társadalmi-történelmi összefüggésbe továbbították a Bibliát, amelyik már alig volt kapcsolatban az azt folytonosan hagyományozó zsidósággal: ezáltal a szövegnek egyre több mozzanata szorult értelmezésre, és hatott irodalmi szempontból sajátosan.

A ténylegesen liturgikus szövegtípusok nyelvvé válása

A nyugati környezetbe került Bibliának ez az értelmi rejtettsége ihlette a görög-latin exegézis csodálatosan bőséges és elmélyült irodalmát — és a latin Bibliának ez a nagyfokú jelöltsége tette, hogy a kialakuló római rítus már egy erősen stilizálnak ható szent nyelv birtokában hozott létre újabb, kultikus használatra szánt szövegeket. A legkorábbi, ólatin értelemben vett római liturgia emlékei és a belőle megőrződött archaizmusok szövegi szempontból nem is mutatják másnak ezt a rítust, mint dramatizált bibliaolvasásnak, amely mértékletesen alkalmazott nem bibliai eredetű imákkal egészül ki. A legkorábbi megkülönböztetés a bibliai szövegeken belül jelöl ki egy-egy sajátos, versnek (éneknek), illetve prózának (recitációnak) tekintett műfaji csoportot azzal, hogy a zsoltároskönyv —és néhány kantikum— szövegét különféle zenei műfajokban rendeli a liturgia szinte minden pontjához, miközben az összes többi szöveget olvasmánynak fogja föl. A zsoltároskönyv belső műfaji tagolódása ezt az alkalmazást nem befolyásolja, mint ahogyan nincs tekintettel a liturgikus beosztás a prófétai írások vagy a bölcsességi irodalom számos részletének verses jellegére sem.

A szakramentáriumi nyelv

Ez a tisztán bibliai elemekből szerkezetet építő szöveggészlet egészül ki valószínűleg már megszilárdulása idején azokkal az euchologikus részekkel, amelyeket a keresztény liturgia első szerkönyvei, a szakramentáriumok tartalmaznak. A prefációk, a misekánon (szentelések), az orációk és az áldások szerkezeti szempontból ugyan különálló mintákat követnek, de közös bennük, hogy alaprétegük a IV–V. századi irodalmi latinság minden nyelvi és stilisztikai követelményének megfelel. Hagyományozásuk módja eredendően

különbözhetett a liturgia biblikus szövegelemeinek hagyományozásától: a szakramentáriumi szövegek többsége nem megfogalmazásában, hanem típusában mutat visszatérő jellegzetességeket, tehát eredendően stilizált, de kevésbé kánoni jellegű. Ezt erősíti meg az is, hogy miközben jelentős részük mögött föltételezhető görög háttér, megfogalmazásuk sehol nem őriz grecizmusokat, tehát azok, akik alkalmazták őket, fontosabbnak tekintették a latin szöveg fogalmi pontosságát, tagolását és ritmikáját, mint a szigorú szövegűséget.

A szakramentáriumi nyelv szókészlete és mondattana látványosan különbözik a biblikus stílusokban alkalmazottak mindegyikétől, de földézi az igen töredékesen adatolt pogány római kultikus nyelvhasználat néhány vonását. Ezek a vonások viszont —ha nem is nélkülözik a vallásos színezetet— közös tulajdonai a kor erősen szónokias hivatali és jogi nyelvének, és visszaköszönnek a homiletikában is, mindenekelőtt Nagy Szent Leó pápa beszédeiben. Ezzel szemben az egyházatyák nyelvére sem a klasszikus szakramentáriumok kialakulása idején, sem később nem gyakorolt számottevő hatást a rendszeres liturgikus használatban lévő és kommentárjaik állandó anyagát képező latin biblikus nyelv. A korai római rítus imaszövegeinek stílusa tehát valószínűleg nem forrása, hanem párhuzama a vele nagyjából egykorú nyelvhasználati szinteknek, és még árnyaltabbá teszi a róluk kialakítható képet, ha figyelembe vesszük a keresztény ókor orációs irodalmának azokat a gyűjteményeit is, amelyek nem kerültek be a nagy római szakramentáriumokba. A szakramentáriumi nyelvről, ha saját történelmi környezetében, tartalmi elemeitől függetlenül és tisztán nyelvileg tekintjük, inkább állítható, hogy emelkedett, mintsem hogy sajátos értelemben kultikus volna.

Liturgikus nyelvi típusá akkor válik, amikor a mögötte álló intézmények és retorikai műveltség megszűnnek, és még inkább akkor, amikor újonnan megtérő, immár nem latin ajkú népek liturgikus imaköltésének ad mintát. A szakramentáriumi nyelv így a biblikushoz hasonlóan éppen közvetítettségében, létrejöttének körülményeitől elszakadva válik tulajdonképpeni szent nyelvvé. Ebben az állapotában veszti el azt a tisztaságát is, amelynek révén korai dokumentumai pontosan megkülönböztetni engedik a biblikus és a szakramentáriumi stílust. A középkor újonnan szerkesztett, de késő antik formai mintákat követő imáiban már erősen érzékelhető a biblikus fordulatok beszivárgása: szerkesztőik tudatában és stílusérzékében egyazon szent nyelv részét képezte a latin Biblia és a gregorián szakramentárium zárt korpusza.

A liturgikus költészet

A római rítus legegyszerűbb és legtisztább megnyilvánulásai nem is igényelnek más szövegtípust, mint a latin Bibliát és a szakramentárium imádságait. A liturgikus anyag bővülésének további állomásai a műfaji minták és a széles körben elterjedt szövegek szintjén ugyancsak a patrisztika korához kötődnek, de ezek a tételek már csak betétei vagy függelékei lehetnek egy kikristályosodott szövegszerkezetnek.

A bővülés egyik területe a himnológia. A liturgikus használatra szánt vagy liturgikus mintákat követő latin himnuszkinccs sokszorosán fölülmúlja mind a Biblia, mind a latin euchológia ismert alkotásainak terjedelmét. Mégis, dacára annak, hogy a műfaj mintaadó darabjait éppúgy a legnagyobb egyházatyák tekintélye hitelesítette, mint magukat a liturgikus rendtartásokat, és hogy mind a bizánci és ókeleti, mind a rómainál különböző prekaroling rítusokban a liturgikus költeményeknek hatalmas hányada került használatba, a római hagyomány mindmáig megőrizte tartózkodását a műfajjal szemben, és a tropizálás nagy korszakai után újra meg újra visszanyeste az eredeti liturgikus szerkezetet elborítani látszó költői termést.

A keresztény himnuszköltészet talán éppen ezért még utólag sem formálódott egységes szerkezeti vagy stiláris mintává, noha a középkori viszonyok között ez nem jelenti egyes nagy műfaji hagyományok hiányát. De míg a biblikus, illetve a szakramentáriumi nyelv továbbírásának lehetőségeit már létező stílusok és műfajok korlátozták, a himnológia mindaddig sikerrel kísérletezett új megoldásokkal, amíg liturgikus létföltételei adottak voltak. A műfaj kultikus helyzete —talán éppen azért, mert a cselekménynek a korábban bemutatottnál szerveslenebb része volt— nem rendelhető egyetlen meghatározott nyelvi megjelenéshez: az ambrozián himnusz vagy a szentviktori szekvencia saját kultikus helyzetén belül hozott létre stiláris mintát, de ez a minta még az utókor érzékelésében sem kapcsolódott kizárólagosan a műfaj kultikus helyzetéhez.

A lekciónárium szövegei

Nem toldalékos, de hasonlóképpen szerveslenebb része a római rítus szöveganyagának a zsolozsma „olvasókönyve”, a lekciónárium. A szerzők, homíliák és legendák alaprétege egyidős a korai latin bibliafordításokkal, a szakramentáriumi nyelv legértékesebb alkotásaival és a himnológia kezdetével: az egyházatyák magyarázatai és a még átdolgozatlan vértanúakták szintén az első ötszáz év egyházi irodalmához tartoznak. E szövegeknek azonban csak liturgikus helye kötött, maga a szövegválasztás —a nap vagy az alkalom jelentőségét figyelembe véve— kötetlen maradhat.

A liturgikus érzék utóbb mégis kijelölte a válogatás időhatárait: a karoling korban lezárult homiletikai anyag Órigenéstől Beda Venerabilis munkásságáig terjed, és csak kivételesen, főként a később kodifikált rendi rítusokban szólaltat meg újabb szerzőket. A legendairódalom tovább őrzi meg produktivitását, de ez —nem tekintve az újonnan avatott szenteket— inkább változatok képződésében és újabb meg újabb részletek betoldásában nyilvánul meg. Bár a kialakult regionális és rendi hagyományokra a lekciónárium tételeinek válogatása nem kevésbé jellemző, mint az antifonále összeállítás, a hozzá való egykorú viszony az olvasmányok korpuszát nem mutatja kanonikusnak: a patrisztika önmagában is igen széttartó szónoki stílusai a homiletika története folyamán újabb nyelvezetekkel egészülnek ki, és a szanktorále legelterjedtebb legendái sem határozták meg a műfaj sorsának további alakulását.

Összegzés

Mindezek a nyelvi rétegek a római rítus történetének korai szakaszában meghatározott tételtípusoknak felelnek meg: irodalmi, zenei és ceremoniális helyzetük egybeesik. Kötöttségük alkalmas arra, hogy nyelvileg is változatlanul tartsa fenn őket, de éppen a liturgikus szerkezet szilárdsága teszi lehetővé azt is, hogy e szövegtípusok között kölcsönhatás induljon meg, és a megfelelő zenei, illetve ceremoniális szerepet olyan szöveg is elláthassa, amelyik eredetileg idegen a műfajtól. A rítus szövegi rendezettsége ezen a ponton megsérül, műfaji hagyományai egybemosódnak. Az eredetét és szerepét tekintve is olyannyira változatos anyag a sok évszázados együtt-használatban mintegy összeérik, és így, az egységes szent nyelv benyomását keltve lesz tárgya, esetleg áldozata a fordítóknak.

Az „összeérés” ezt a nyelvi világot kétségkívül elszegényíti, irodalmi erejét tompítja. Ugyanakkor viszont éppen az „összeérés” teszi az eredetileg külön-nemű vagy nem-szagrális irodalmi nyelveket szent nyelvvé, tehát a kanonizáció irodalmi értelemben megszünteti azokat a szövegeket, amelyeket liturgikus értelemben létrehoz. A római rítusnak ezért irodalmi értelemben vett szent nyelve nincs. Egymásra rétegződő, meghatározott kanonizációs szinteken lezáruló szövegtípusai vannak. Ezek a szövegtípusok azáltal válnak szentté, hogy az őket együtt olvasó és valamilyen értelemben közvetítő utókor nyelvi jelölőket különít el bennük, és azokat saját, kultikus használatra szánt szövegekben fölidézi. Így válik szent nyelvvé a biblikus latin a késő ókor, illetve a szakramentáriumi nyelv a korai középkor tudatában. E többé-kevésbé megragadható jelölőkhöz rendelt stílusok után újabb szagrális nyelvek nem is születnek. Ahogyan a kánoni könyvek sorozata végérvényesen lezárult, és ahogyan a legnagyobb és legszentebb hitvalló sem lehet egyházatya a patrisztika kora után, úgy a liturgikus szövegművészet is csak annyiban marad nyitott, amennyiben újabb elemei nem veszélyeztetik a régebbieket, sőt, lehetőleg nem is kerülnek azokkal egyező funkcióba. Az újabb elemek mégis visszahatnak a régebbiekre, és az időről-időre bekövetkező, kevésbé jelentős kanonizációs szinteken azokkal összefonódva mutatkoznak szagrálisnak.

E koronként egymásra simuló, szétválaszthatatlan de alig keveredő, utókoroknak eleven alapot kínáló rétegek sorozatában válnak a római rítus szövegi összetevői, a szent nyelvek azzá az egyetlen szent nyelvvé, amelyet e dekonstrukciós kísérlettel nem viszonylagossá tenni akartam, hanem színeit megőrizve visszahelyezni éltető és egyedül értelmes kontextusába: a hagyományba.

IN SABBAIO SCO
BENE DICTIO CERES.

Subter iam angelicaturba
celorum. exultate diuina.
mystera. et proteant regis uictoria.
tubam sonet salutaris. Gaudet
seculustantes in radiata fulgoribus
et coetui regis splendore illustrata.
totius orbis serenitate amississe cali
ginem. Luceat et mater ecclia
toti luminis ad omnia fulgoribus.
et magnis populorum uocibus. hinc
aula resitete. Quia prope adstian
ter uos fides km ad eam miram sei
huius luminis claritatem. una mecu
quod di omnipotentis misericordi
am inuocare. ut qui memonit
mors in ora leuicatum numerum

et gloriosissimo imperatore nro. H.
eiusque nobilissima prole quocun
tempotum concessa. in his paschali
bus gaudiis consistere dignetur. P.
dñm nrm ihm xpm flumetum
ORAT QVE DICITUR PER S I H.
GVL LECTIOH IN SABBAIO SCO.
SECVHDVM GREGORIY. LECT. I.

Dñs qui mirabiliter creata hominem.
et mirabiliter redemisti. da nobis
qñ contra oblectamenta peccati
mentis ratione persistere. ut me
reamur ad gaudia aeterna perue
nire. per dñm nrm LECT. II.

Factum est in uigilia matutina.
IAC. C antonus dño glorioso
Dñs cuius ara quae miracula oia
in praesenti quoque seculo totus